

ПОВОЄННА ДОЛЯ АРМІЇ УНР У 20–30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Катерина ДВІРНА, доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук;

Станіслав КУНЦ, учень 11-Б класу гімназії біотехнологій 177, дійсний член МАН

Актуальність заявленої проблеми обумовлена станом її дослідження, адже в сучасній вітчизняній та зарубіжній науці немає праць, які комплексно вивчали б стан військової еліти УНР та трагізм її долі в 20-і – 30-х рр. ХХ ст. Окрім того, досі ще остаточно не ліквідовано розходження в оцінках діяльності української військової еміграції.

Після закінчення Першої світової війни доля українців серед російського офіцерства складалась по-різному. Частина відразу після більшовицької революції жовтня 1917 р. загинула або безвісно зникла. Друга велика частина залишилась в Радянській Росії або перейшла на службу в Робітничо-Селянську Червону Армію (далі – РСЧА). Певна кількість пішла на службу в різноманітні білогвардійські армії, розпорошені по всій території Росії. І, нарешті, остання частина – це ті особи, які залишились в Україні та вступили на службу до українських армій.

У роки визвольних змагань значна кількість українського офіцерства, особливо підготовлені наші видурч прапорщики та підпоручики військового часу, ухилилась взагалі від участі в будь-яких бойових діях. Враховуючи величезні втрати російської армії в кадрових офіцерах у роки Першої світової війни та необхідність їх заміни, вони становили великий відсоток. Певна частина кадрових офіцерів – українців за походженням – опинилась на території Радянської Росії або була додатково мобілізована більшовиками в 1919–1920 рр. Чимало офіцерів-українців різними шляхами опинились у білогвардійських арміях (абсолютна більшість офіцерства Української Держави гетьмана Скоропадського, мобілізована білогвардійцями в 1919 р., тощо).

За дослідженнями Я. Тинченка, до 90 % командного складу армій УНР становили старшини колишньої царської армії, кількість офіцерів із Західної України була вкрай незначною. Певний відсоток становили вже національні офіцерські кадри, підготовлені у власних військових закладах.

Після провалу Другого зимового походу генерал-хорунжого Юрка Тютюнника стало зрозуміло, що збройна боротьба за незалежність України завершилася. Даний факт і вважається початком масової еміграції особового складу армії УНР [20, 149].

У Празі українська військова молодь мала змогу вступити до Українського високого педагогічного інституту, відкритого в 1923 р. заходами Українського громадського комітету при фінансовій допомозі чехословацького уряду в якості дворічного навчального закладу для підготов-

ки вчителів початкової школи й позашкільної освіти. Із 1925 р. інститут надавав чотирирічну освіту для підготовки вчителів середньої школи. Український високий педагогічний інститут мав відділи: літературно-історичний, математично-природничий, від 1924 р. також музично-педагогічний. Усього інститут закінчило 178 осіб. Багато випускників працювали на Закарпатті. Від 1924 р. при інституті діяли натуральні курси (для осіб, які не мали документального підтвердження про закінчену середню освіту), перетворені 1925 р. на гімназію. У 1933 р. Український високий педагогічний інститут був ліквідований через відсутність фінансової підтримки уряду Чехословаччини.

Ще одним варіантом стала Українська господарська академія – вища українська технічна школа в Подєбрадах, заснована 1922 р. тим же самим Українським громадським комітетом при фінансовій допомозі міністерства закордонних справ Чехословаччини. Академія була вищим навчальним закладом із чотирирічним навчанням у складі трьох факультетів: агрономічно-лісового, інженерного та економіко-кооперативного. По закінченні випускники отримували звання інженера. Усього академію закінчило 786 студентів.

Щонайменше 300 випускників цих двох навчальних закладів були офіцерами армії УНР. Частина з них залишилась працювати в Чехословаччині, частина виїхала до Польщі або інших країн Європи.

За домовленістю з польською владою, на місці найбільшого табору для інтернованих біля Калішу (Щципіорно) було створено Українську Станицю, у якій у 1930-х рр. мешкало більше 300 офіцерів УНР. Значна кількість старшин оселилась на Волині. Чимало українських військових закінчили навчальні заклади Польщі.

Процес об'єднання колишніх вояків української армії в Європі розпочався ще за життя Симона Петлюри зі створення в Каліші Товариства вояків Армії УНР. Проте більшого поширення цей рух набув після вбивства Головного Отамана військ УНР у травні 1926 р. Невдовзі після цієї трагічної події з'явилися товариства колишніх вояків Армії УНР у Подєбрадах і Празі та Союз товариств колишніх вояків Армії УНР, куди, крім згаданих організацій, увійшли Громада старшин 6-ї Січової стрілецької дивізії, Товариство імені Пилипа Орлика, Гурток імені М. Драгоманова у Болгарії та Товариство Запорозжців. Очолював Союз полковник Архип Кмета. У травні 1927 р. у Франції О. Удовиченком було засновано Товариство колишніх вояків армії УНР, яке налічува-

ло десятки регіональних філій та корпорацію Лидарів Залізного Хреста. Дана організація не мала на меті відтворення української держави, а лише захищала права колишніх офіцерів та солдатів армії УНР. Саме її зусиллями було урегульовано та більш-менш налагоджено життя українських вояків у Франції. У Румунії після ліквідації наприкінці 1923 р. таборів для інтернованих українська військова еміграція жила компактно, окремими колоніями, які, проте, були розпорошені по всій Румунії, тому подібна організація виникла там значно пізніше, у 1935 р. Загалом у мережі товариства було об'єднано більше 2000 вояків українських армій.

Також варто відзначити існування «Українського союзу хліборобів-державників», який згодом розділювався на «Союз гетьманців-державників» на чолі з Павлом Скоропадським і на «Братство українських класократів-монархістів гетьманців», головою якого був Володимир Липинський. Філії даного союзу діяли в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, США, Канаді, Франції, Маньчжурії, Китаї. Проте «Союз гетьманців-державників» займався переважно науковою та культурницькою діяльністю. Невелика група емігрантів гетьманського спрямування гуртувалась навколо Івана Полтавця-Острияниці, колишнього наказного отамана Вільного козацтва та соратника П. Скоропадського, який, будучи одіозною постаттю в середовищі української військової еміграції, в 1923 р. проголосив себе гетьманом українського козацтва, а в 1926 – гетьманом всієї України обох боків Дніпра.

Найбільша кількість українських старшин після закінчення війни опинилась на території Польщі. Частина колишніх вояків армії УНР пішла шляхом компромісу, співпраці з польською адміністрацією [17, 355]. Чимала кількість із них була прийнята на службу на контрактній основі до польської армії. Цей процес почався з 1926 р., коли президент УНР в екзилі Андрій Лівичий та військовий міністр генерал-хорунжий Володимир Сальський направили до маршала Пілсудського меморандум, у якому просили його прийняти на військову службу близько ста офіцерів-українців, вбачаючи в цьому важливий етап збереження та підготовки кадрів для майбутнього відродження армії УНР. Загалом, станом на 1938 рік у польських збройних силах служило 38 контрактних офіцерів-українців. Серед них сотник Кость Мандзенко, підполковник Йосип Мандзенко, брат Симона Петлюри полковник Олександр Петлюра, генерал-хорунжий Петро Шандрук та інші. Однак не все українське офіцerstvo на території Польщі дотримувалось пропольської орієнтації. Численна група старшин вважала, що поляки є такими ж окупантами, як і більшовики. Її найбільш радикальні представники увійшли до складу створеної в 1921 р. колишнім полковником армії УНР

Євгеном Коновальцем Української військової організації, на основі якої в 1929 р. буде створено Організацію українських націоналістів. З-поміж її активних діячів буде майбутній голова ОУН(м), полковник армії УНР Андрій Мельник, полковник Роман Сушко, старшина Василь Бень, сотник Михайло Курах, генерал-хорунжий Микола Капустянський.

За безпосередньої участі української офіцерської еміграції на території Волині було створено розвідувальну мережу, одним із керівників якої був полковник армії УНР Іван Литвиненко, участь у її роботі брали відомі діячі української військової еміграції Яків Водяний та Василь Проказюк [17, 357–359].

Значна кількість українських старшин проживала на території Чехословаччини. У березні 1939 р. більшість із них взяла участь у створенні збройних сил Карпатської України та боях з угорськими військами. «Карпатська Січ» на той час налічувала близько 4–6 тис. невідготовлених бійців, які протистояли 40-тисячній угорській армії, хоча їм не вистачало навіть стрілецької зброї. З 14 по 18 березня 1939 р. армія Карпатської України буде розбита, втративши 430 осіб убитими, більше 400 пораненими та 750 полоненими. По несе втрати й угорська армія – 72 вбитими, 163 пораненими. Партизанська боротьба буде тривати до кінця травня 1939 р. Серед захисників Карпатської України були й офіцери українських армій. Підполковник Сергій Єфремів у березні 1939 р. був комендантом Національної оборони Карпатської України, до її штабу входив полковник Борис Філонович. Зі зброєю в руках Карпатську Україну захищали сотник Микола Битинський, підполковник Іван Калинович [1].

Отже, ми можемо сформулювати висновок, що українська військова еміграція була великим організованим утворенням, у більшості своїй інтегрованим у господарське, культурне, а подекуди й військове життя країн проживання. Свідченням прихильності частини українського офіцerstva ідеалам боротьби за створення незалежної України, з одного боку, стане створення націоналістичних організацій на зразок УВО-ОУН, з іншого – участь у безнадійній збройній боротьбі за незалежність Карпатської України. Зрозуміло, що військовий досвід українського офіцerstva доби визвольних змагань, яке не відійшло від активної діяльності, буде використано і в ході Другої світової війни. Передумовами цього були активна політична діяльність в еміграції, вірність ідеалам боротьби за незалежну Україну, великий досвід ведення національно-визвольної боротьби за практично безнадійних умов 1919–1921 рр.

Протягом 1919–1921 рр. чимала кількість офіцерів українських армій переходила на бік більшовиків добровільно або була примусово мобілізована до Червоної армії. Деякі з них до цього

навіть встигли послужити і в білогвардійців, як генерал-хорунжі Михайло Іванів, Дмитро Сокира-Яхонтов, Володимир Стойкін, Анатолій Діденко, Михайло Лебедів, Олександр Лігнау. Більшість із них працювала в ці роки на викладацьких посадах у Червоній Армії та була звільнена після закінчення громадянської війни. Так, після демобілізації генерал-хорунжий Михайло Іванів працював бухгалтером у Києві, старшина Євген Врублевський – рахівничим у «Сільбанку», старшина Микола Самойлів – викладачем сільськогосподарської академії, старшина Володимир Желіховський – бухгалтером, полковник Леонід Руднев – вантажником на вокзалі в Києві, старшина Віктор Поплавко – у підприємстві «Сільгосптехніка» тощо. З-поміж них траплялись і окремі непересічні особистості, наприклад, підполковник Михайло Вергун, що за неперевіреними даними втік до більшовиків у 1921 р. зі скарбницею постачання дивізії, а за достовірними даними згодом у 1935 р. буде засуджений на 5 років таборів за крадіжку [20, 74–75].

Незначна кількість офіцерів українських армій, що перебували на радянській території, буде заарештована та страчена за антирадянську діяльність. Невідомою є доля сотника Володимира Зарицького, що повернувся на радянську територію за завданням УВО та безвісти зник; заарештований та страчений у 1925 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності старшина Віктор Белавін.

Частина з тих, що повернулась на той час, брала участь у роботі підпільної організації – Всеукраїнського центрального повстанського комітету, що ставив за мету підготовку та здійснення загальноукраїнського повстання проти більшовицького режиму. Був викритий ЧК та розгромлений улітку 1921 р. Серед 39 страчених були й офіцери армії УНР – старшини Іван Андрух і Юрій Гринь. За подібною справою у 1922 р. було страчено полковника Віктора Алексеєва. Під час повстання в Лук'янівській в'язниці в 1923 р. загинув засуджений до смертної кари за підпільну діяльність полковник Костянтин Блохін.

По закінченню національно-визвольних змагань чимала частина вояків українських армій, що були інтерновані на території Польщі, бажала повернутись на батьківщину. Ще з 1922 р. на батьківщину виїхало кілька офіцерів українських армій, серед них генерал-хорунжі Петро Ліпко, Ілько Мартинюк та низка інших старшин. Процес повернення значно прискорився в 1923 р., коли, власне, на батьківщину й повернулась основна частина офіцерського та рядового складу.

З правової точки зору, цей процес відбувався відповідно до постанов ВУЦВК про амністію від 1921 та 1922 рр. При чому амністія 1921 р. гарантувалась лише рядовим учасникам громадянської війни, амністія 1922 р. стосувалась і офіцерського

складу, крім старших офіцерів, справи яких розглядались окремо за особистим клопотанням і за «умов щирого розкаяття» [16, 117–118].

Улітку 1923 р. за до кінця нез'ясованих обставин на бік радянської влади перейшов герой Другого зимового походу армії УНР генерал-хорунжий Юрко Тютюнник разом із групою наближених офіцерів. Імовірно, його було виведено з території Румунії в ході спецоперації ЧК, заарештовано та схилено до публічної відмови від боротьби проти радянської влади та амністовано, незважаючи на попереднє його оголошення поза законом [16, 120]. Після подібних дій, український національний рух в еміграції був частково дезорганізований, і діяльність радянських репатріаційних комісій, що діяли в таборах для інтернованих українських вояків була достатньо успішною. До СРСР зголосилась відбутти значна кількість вояків української армії, до 3000 осіб, з яких більше 20 % становили старшини.

На роботу в навчальні заклади РСЧА з них потрапляли одиниці, як наприклад, генерал-хорунжий Євген Гамченко. Більшість колишніх офіцерів працювала на цивільних посадах – у кооперації, як полковник Юрко Пирогів, підполковник Григорій Лисенко, або сторожем, як генерал-хорунжий Віктор Павленко, що повернувся до України пізніше, у 1928 р.

Однак зрозуміло, що радянська влада не забула й не пробачила тих осіб, що протистояли їй у свій час зі зброєю в руках.

Деякі з офіцерів були заарештовані відразу в 1922 р., наприклад, генерал-хорунжий Тиміш Гулий-Гуленко, що провів 3 роки під слідством, був засуджений на 10 років ув'язнення, достроково звільнений у 1927 р. та безвісно зниклий у подальшому за невідомих обставин. У 1928 р. був заарештований та засланий на Соловки старшина Іван Кобза, якого в тому ж році було вбито охоронцями табору.

У 1929 р. було заарештовано генерал-хорунжого Юрка Тютюнника за звинуваченнями «пропаганди українського фашизму та приховуванні контрреволюційного елементу», страчено в 1930 р.

Поширеною є думка про те, що старе офіцerstvo, що перебувало на службі в РСЧА, було знищено під час загальних репресій в армії в 1937–1938 рр. Завдяки українському досліднику Я. Тинченку стало відомо про іншу масштабну справу, а саме справу «Весна», за якою були заарештовані тисячі колишніх офіцерів царської армії, білогвардійців та старшин національних армій, у тому числі й українських. Більш того, на відміну від багатьох подібних процесів у СРСР того часу – «Шахтинської справи», справи УВО, УНЦ, про цей процес була повністю відсутня інформація в пресі. Дана справа стала для радянської карної системи одним із прикладів чисто сфабрикованих справ. Офіційним мотивом для

початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 р. антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи – «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти і у зв'язку з цим готувала збройне повстання. Загалом, за підрахунками О. Тинченка, у цій справі по СРСР проходило більше 10000 осіб. Ця пошесть не могла оминати й колишніх офіцерів українських армій, що перебували на радянській службі або просто повернулись до СРСР.

Учасниками міфічної організації після допитів в ОДПУ визнали себе багато колишніх генералів та кадрових офіцерів царської армії, які після перемоги радянської влади визнали останню і служили на відповідних посадах у Червоній Армії. Репресії за справою «Весни» прокотилися по Росії, Україні, на Кавказі. Найбільшого погрому було завдано військовим навчальним закладам Москви, Ленінграда, Києва. Провідних фахівців офіцерської справи звинувачували в організації контрреволюційних офіцерських груп у вишах, саботажі та шкідництві, яке полягало «у зниженні вимог до військових знань» у студентів і курсантів [20, 18].

Більшість колишніх старшин української армії за цією справою була або страчена, або померла під час відбуття тривалих термінів ув'язнення. Репресії однаково стосувались як тих осіб, що перейшли на бік Радянської Росії в роки громадянської війни, так і тих, хто був репатрійований до СРСР після 1922 р. [19, 19–20]. Так, НКВС був заарештований та помер під час слідства полковник Олександр Луганін, засуджений до заслання полковник Сергій Снігуровський [19, 229].

Поодинокі офіцери проходили за класичними фальсифікованими справами «Українського національного центру» (організації приписувалася підготовка збройного повстання з метою скинути радянську владу в Україні і встановити капіталістичний лад у формі УНР), як старшина Віктор Поплаво, або «Спілки визволення України» (ставила собі завдання визволення українського народу на всіх просторах його етнографічної території й заснування самостійної української республіки), як старшина Аполон Певний.

Достатньо невелика частина офіцерів, що пережила справу «Весна» або отримала відносно невеликі терміни ув'язнення, була засуджена, страчена або загинула у виправно-трудовах таборах у 1937–1938 рр. З-поміж них генерал-хорунжий Михайло Іванів, страчений у Биківні під Києвом, розстріляний у Хабаровському краї полковник Порфирій Бучек, генерал-хорунжий Олександр Лігнау. Треба особливо відзначити заарештованого та страченого в 1938 р. колишнього старшину армії УНР, голову конструкторського авіаційного бюро Костянтина Калініна, розробника наймасовішого радянського цивільного літака

К-5 (випущено близько 300 одиниць), автора проекту першого в світі бомбардувальника з трикутним крилом, першого військового бомбардувальника типу «безхвістка».

Фактично, тільки одиниці офіцерів українських армій, про яких ми маємо достовірні відомості, дожили в СРСР до початку Другої світової війни. Це полковник Микола Олексін, який працював майстром на буровій установці, до якого карна машина НКВС дісталася тільки в 1943 р. (5 років виправних робіт), старшина Олексій Косяченко, що був звільнений у справі «Весна» і станом на 1947 р. проживав у Львові. Старшини Олександр Гетенко і Степан Лазуренко, імовірно, приховали свою службу в лавах українських армій, у роки Другої світової війни виїхали до Німеччини, а згодом до США.

І абсолютно унікальний випадок трапився з колишнім капітаном царської армії, старшиною армії Української держави й УНР Павлом Івановичем Ашахмановим, який у 1919 р. перейшов на службу до білогвардійців, у 1920 р. був взятий у полон Червоною Армією, був командиром полку, нагороджений за бої проти Врангеля орденом Червоного Прапора, згодом командував дивізією в РСЧА. Пережив усі чистки, жодного разу не перебував навіть під слідством. Помер своєю смертю в 1942 р. у званні генерал-майора.

За нашими підрахунками, майже всі українські офіцери, які на добровільній або примусовій основі зголосились співпрацювати з більшовиками в роки Громадянської війни або були репатрійовані до СРСР після 1922 р., не пережили репресивної політики радянської тоталітарної машини. Жоден (!) старшина українських армій доби визвольних змагань не брав безпосередню участь у Другій світовій війні на боці Радянського Союзу.

Отже, на безпосередній долі колишніх офіцерів армій УНР ми можемо простежити класичну діяльність репресивної машини СРСР, яка діяла «наввипередки», що й спричинило смерть сотень тисяч представників еліти колишньої Російської імперії та раннього Радянського Союзу. Життєвий шлях офіцерів армій УНР, що перейшли на бік більшовиків, є лише черговим підтвердженням роботи карального апарату тоталітарної держави, яка знищувала всіх потенційних опонентів. Подібна ситуація не могла лишитись прихованою від українського офіцерства, що перебувало в еміграції на території інших країн та черговий раз переконає його у необхідності продовження збройної боротьби, тепер уже проти СРСР.

Отже, було виявлено, що після закінчення визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. старшинський корпус армії УНР опинився розколотим на дві абсолютно не пов'язаних між собою частини – на території СРСР та в країнах Європи (переважно в Центрально-Східній

Європі). Їх доля склалася по-різному. Ті представники українського офіцерства, які так і не скорились радянському режиму, були знищені ще до середини 1920-х рр. Основна ж маса працювала або в навчальних закладах РСЧА, або перейшла на цивільну службу. Однак радянський режим не пробачив тих осіб, які колись виступали проти нього зі зброєю в руках, незважаючи на те, що абсолютна більшість офіцерства була до нього лояльною. У ході величезної чистки у сфабрикованій справі «Весна» в 1930–1931 рр. було страчено або запроторено до трудових таборів більшість офіцерів армії УНР, крім тих, які, вірогідно, були на той час для радянської влади надто цінними кадрами. Із ними буде покітчено вже в ході подальших чисток військовиків у 1937–1938 рр. Лічені одиниці залишаться в живих до початку Другої світової війни, і жоден з офіцерів УНР, принаймні за нашими даними, не воюватиме на боці регулярної армії СРСР.

Натомість доля офіцерів, які опинились на території країн Європи, була досить строкатою. Найбільшим центром об'єднання вояків став Калущ (Польща), де діяло Товариство вояків Армії УНР. Аналогічні структури будуть створені у Подєбрадах та Празі, надалі об'єднавшись у Союз товариств колишніх вояків Армії УНР. Чимала їх кількість успішно інтегрувалась у місцеве суспільство, закінчивши відповідні навчальні заклади та отримавши цивільні спеціальності. Деякі з них продовжували військову службу в лавах армій Польщі та Чехословаччини. У 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. вояки армії УНР стали членами національно налаштованих груп та організацій (Українська військова організація, Організація українських націоналістів тощо), для яких державницька самостійність та створення власних українських збройних сил визначалися їх стратегією боротьби, а часто ставали і сенсом життя. Однак із початком Другої світової війни на них чекали нові нелегкі випробування (до речі, зауважимо, що це були особи віком більше 40–45 років). Частина з них ще напередодні війни боронила незалежність Карпатської України, контрактні офіцери польської армії (в минулому вояки Армії УНР) з гідністю виконують свій обов'язок по обороні Польщі від нацистських загарбників. Доля старшин, що опинились на територіях анексованих СРСР, була цілком передбачуваною – як мінімум арешт і депортація, у більшості випадків – страта або тривалі терміни ув'язнення. Відзначимо, що ті вояки армії УНР, які потрапили на територію інших країн ще в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. чи пізніше, консолідувались в окремі військові організації (Українська стрілецька громада, 1928 р., Союз колишніх українських вояків, Канада, 1936 р.), для яких основними напрямками діяльності стали: утримання традицій українських військови-

ків, боротьба за незалежність України, надання допомоги визвольному руху в Україні та всім учасникам визвольних змагань.

ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2110, 2111, 2114, 2171, 2172, 2173, 2174 – твори та особисті документи М. Битинського.
2. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1284. Документи про військову організацію Державного центру УНР (1920, 1947, 1949, 1960, 1965).
3. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1285. Те саме про роботу товариства допомоги Українській національній Гвардії в Америці.

Збірники документів та спогади:

4. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху за державу. 1917–1966. – Чикаго : На чужині, 1966. – 221 с.
5. Гайда П. Пройдений шлях: Спогади 1892–1952. – К. : Смолоскип, 2014. – 600 с.
6. Климчишин М. В походах до волі: Спомини. – Торонто : Вид-во Ліги Визволення України і Дослідницького інституту Студіум, 1975. – Т. 1. – 429 с.
7. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. Вибрані твори та документи. – К. : Довіра, 1994. – 521 с.
8. Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. – К. : Парламентське видавництво, 2008. – 928 с.

Монографії та наукові публікації:

9. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 89–155.
10. Ващенко П. До рейду 1921 // За державність : збірник. – Калш : Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. – С. 135–139.
11. Ганин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг. : справочные материалы. – М. : Русский путь, 2009. – 895 с.
12. Гуцал П., Бажан О. Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 194–251.
13. Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянської (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 353–370.
14. Думін О. Пора працювати організовано // Літопис Червоної калани. – 1937. – № 9. – С. 2–7.
15. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 10 т. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя. 1955–1984.
16. Тинченко Я. Голгофа русского офицерства в СССР (1930–1931 годы). – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 512 с.
17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 1. – К. : Темпора, 2007. – 535 с.
18. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 2. – К. : Темпора, 2007. – 422 с.
19. Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого архангела Михайла: справа меценатів-мрійників чи спеоперація ВУЧК? // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 2 (39). – С. 40–57.
20. Федун П. «Полтава». Концепція Самостійної України. – Львів, 2008. – Т. 1. – 720 с.